

Herrie in de polder

Een onderzoek naar het succes van de Lijst Pim Fortuyn

Simon Vriend

Bachelorscriptie: Tweede inlevermoment

S4164474

Begeleider: B. Verheijen

Inhoudsopgave

INLEIDING	3
STATUS QUAESTIONES	4
METHODE	10
HOOFDSTUK 1: SUCCES IN PERSPECTIEF	12
HOOFDSTUK 2: SUCCES VERKLAARD IN DE NEDERLANDSE DAGBLADEN	17
HOOFDSTUK 3: SUCCES VERKLAARD IN NEDERLANDSE OPINIETIJDSCRIFTEN	21
CONCLUSIE	26
BIJLAGE: 1	29
LITERATUURLIJST EN BRONVERMELDING	30

Inleiding

Twaalf jaar geleden was Nederland een ander land: rustig, welvarend en tolerant. Bestuurd door een stabiele coalitie van sociaaldemocraten en liberalen die er met acht jaar regeren voor hadden gezorgd dat de economische welvaart van Nederland niet alleen gewaarborgd was, maar eveneens behoorde tot de hoogste van Europa.¹ Een land waar op een gemiddelde zaterdagavond drie miljoen mensen afstemden op Kopspijkers met Jack Spijkerman, die zijn ziel nog niet verkocht had aan de commercie in ruil voor de miljoenen van John de Mol.² Het land waar iedereen een plek onder de zon verdiende en dat door het buitenland regelmatig als gidsland bestempeld werd.³ Het land waar zo op het eerste gezicht niets aan de hand was; Nederland, het altijd even rustige Nederland.

En toen was daar de Lijst Pim Fortuyn (LPF).

De val van een kabinet, een politieke moord en vervolgens de grootste politieke aardverschuiving die Nederland ooit had gekend later, was Nederland toe aan bezinning. Hoe kon het dat een nieuwkomer als de LPF zo'n succesvolle opmars had kunnen maken in het politiek stabiel geachte Nederland? Om deze vraag te beantwoorden richt dit onderzoek zich op drie zaken. In de eerste plaats zal dit onderzoek kijken naar de wetenschappelijke literatuur en de verklaringen die zij aandragen voor het succes van de LPF. Omdat wetenschappelijke literatuur altijd op een zekere afstand in tijd geschreven is van het onderzoeksobject, zal ook gekeken worden naar geschreven literatuur zoals dagbladen en opiniebladen afkomstig uit 2002. Om het succes van de LPF te relativeren zal ook een blik op het verleden geworpen worden. Heeft Nederland andere vergelijkbare partijen gekend en welke factoren waren verantwoordelijk voor eventueel succes? Zo ontstaat hopelijk een vruchtbaar overzicht van de factoren die hebben bijgedragen aan het succes van de LPF.

¹ *De Nederlandse economie 2002 - Persartikel*. Centraal Bureau voor de Statistiek (Den Haag 2003).

² < <http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Kopspijkers>> (geraadpleegd op 01-08-2014).

³ J.C Kennedy, 'Nederland als het meest progressieve land ter wereld' in: W. van Noort en R. Wiche, *Nederland als voorbeeldige natie* (Hilversum 2006) 105-118.

Status Quaestiones

Na de tragische dood van Pim Fortuyn (1948 – 2002) duurde het niet lang voordat de eerste wetenschappelijke publicaties verschenen die een verklaring probeerden te geven voor het opzienbarende succes van de LPF. De partij die Pim Fortuyn zelf oprichtte nadat hij geroyeerd was uit Leefbaar Nederland. Omdat de dood van Pim Fortuyn relatief recent in het verleden geborgen ligt, is de historiografie over dit onderwerp beperkt. Derhalve zal getracht worden een classificering aan te brengen in de literatuur op basis van de verschillende verklaringen die gegeven worden om het succes van de LPF te duiden.

De eerste categorie bestaat uit publicaties die een voorkeur geven aan sociologische verklaringen. Uitgangspunt vormt de vraag of het succes van de LPF verklaard kan worden vanuit een uniforme achterban die zich op basis van een gedeelde sociaaleconomische afkomst verwant voelde met het gedachtegoed van Fortuyn. Vanuit dit vraagstuk werkt de Nederlandse politicoloog, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam Philip van Praag jr. Hij stelt dat het succes van de LPF niet te verklaren is door een achterban met een homogene maatschappelijke afkomst, maar dat de verklaring voor het succes van de LPF gevonden wordt in het feit dat Fortuyn erin slaagde een band te smeden tussen mensen van uiteenlopende sociaaleconomische origine.⁴

Anton Derks, socioloog aan de Vrije Universiteit Brussel deed onderzoek naar zogenoemd ‘onnatuurlijk stemgedrag’. Met onnatuurlijk stemgedrag bedoelt Derks dat de economische situatie van mensen steeds minder een drijfveer is bij het stemmen op een partij.⁵ Derks concludeert dat rechtse partijen profiteren van de gedeeltelijke afbraak van de verzorgingsstaat en het onvermogen van linkse partijen ‘het waarom’ te verkopen bij de achterban. Deze achterban bestaat volgens Derks uit mensen die zich in een relatief slechte economische situatie bevinden.⁶

⁴ Ph. van Praag, ‘De LPF-Kiezer: Rechts, Cynisch of Modaal?’ *Jaarboek DNPP* (2003) 96-116, aldaar 112-113.

⁵ A. Derks, ‘Populisme en de ambivalentie van het egalitarisme. Hoe rijmen sociaal zwakkeren een rechtse partijvoorkeur met hun sociaal economische attitudes?’ *Res Publica* 4 (2005) 527-552, aldaar 542.

⁶ Derks, ‘Populisme en de ambivalentie van het egalitarisme’, 542.

Het succes van rechts-populistische partijen kan volgens Derks derhalve voornamelijk verklaard worden door het verschuiven van het stemgedrag van personen met een laag welvaartsniveau.⁷ Peter Achterberg, hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Tilburg constateert evenals Derks een tendens van ‘onnatuurlijk stemgedrag’.⁸ Hij stelt echter dat de toenemende ontkerkelijking, en niet de door Derks aangehaalde afbraak van de verzorgingsstaat, de voornaamste oorzaak is van het succes van nieuwe rechtse partijen zoals de LPF en later de Partij Voor de Vrijheid (PVV). De vanzelfsprekende verbintenis tussen confessie en stemgedrag vervaagde, waardoor kiezers makkelijker op rechts-populistische partijen stemden.⁹ Francis Pakes, socioloog verbonden aan de Universiteit van Portsmouth stelt eenzelfde ontwikkeling vast.¹⁰

Hoewel bovenstaande auteurs voornamelijk sociaaleconomische oorzaken aannemelijk achten voor het succes van rechtse partijen, leggen diverse andere auteurs meer nadruk op het begrip onvrede. Zij stellen dat parallel aan een stijgende welvaart, de burger kritischer komt te staan tegenover zijn leefomgeving. Een stem op de LPF moet derhalve vooral gezien worden als een stem tegen de gevestigde politieke orde die verantwoordelijk wordt gehouden voor deze stand van zaken.¹¹ Éric Bélanger politicoloog aan de McGill Universiteit en politicoloog Kees Aarts verbonden aan de Universiteit van Twente, ondersteunen beiden deze bewering die zij staven zij met een serie opiniepeilingen gehouden in aanloop naar de Tweede Kamer verkiezingen van mei 2002.¹²

⁷ Derks, ‘Populisme en de ambivalentie van het egalitarisme’, 550-551.

⁸ P.H.J Achterberg, ‘Op weg naar een nieuwe politieke cultuur: klassen en stemgedrag in laatmoderne samenlevingen’ *Sociologie 1* (2005)1-22, aldaar 3.

⁹ Achterberg, ‘Op weg naar een nieuwe politieke cultuur’, 11.

¹⁰ F.Pakes, ‘The politics of discontent: The emerge of a new criminal justice discourse in The Netherlands’ *The Howard Journal* 43-3 (2004) 284-298, aldaar 296.

¹¹ P. Norris schreef over onvrede als voornaamste oorzaak voor het succes van Fortuyn in *Radical right: Voters and Parties in the regulated market* (Cambridge 2005) 235. A.I van Galen en J.J.M van Holsteyn schreven over rechts sentiment en onvrede in ‘A new kid on the block: Pim Fortuyn and the Dutch parliamentary election of may 2002’ *British Elections & Parties Review* 13-1 (2003) 29-46, aldaar 45. S.L. de Lange, M. Rooduijn en W. van der Brug concluderen dat politieke onvrede leidt tot een stem op populistische partijen in ‘*I can’t get no satisfaction; Populist Voting and Political Satisfaction in Western Europe*’ (Ingezonden paper IPSA XXII World Congress of Political science ‘Varieties of contemporary populism’, Madrid) 1-30 aldaar, 2.

¹² E. Bélanger en K. Aarts, *Issues, Discontent, and Third-Party Voting: The case of The Netherlands* (Rotterdam 2004) 9. Ook de publicatie door E. Belanger en K. Aarts, ‘Explaining the rise of the LPF: Issues, discontent, and the 2002 Dutch Elections’ *Acta Politica* 41-1 (2006) 4-20 aldaar, 16. dient te worden beschouwd.

Hoewel een grote groep kiezers uit onvrede met het politieke establishment op de LPF stemde, stelt Wouter van der Brug, professor politicologie aan de Universiteit van Amsterdam dat maatschappelijke onvrede niet direct hoefde te leiden tot een stem op de LPF. Hij stelt dat een potentiële stem op de LPF net als bij andere partijen gemotiveerd was vanuit een ideologische achtergrond. Kiezers die echter ‘geland’ waren bij de LPF kwamen steeds cynischer te staan tegenover het huidige politieke klimaat. De cynische houding van de LPF-kiezer kwam dus pas tot stand als de kiezer bij de LPF ‘geland’ was.¹³ Daarnaast moet aandacht geschonken worden aan het standpunt van Paul Pennings en Hans Keman, beiden als politicoloog verbonden aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Zij stellen dat het succes van de LPF voornamelijk te verklaren was door de houding van de gevestigde politieke partijen. Een stem op de LPF valt in die zin dan ook te classificeren als een stem tegen het establishment.¹⁴

Hoewel de onvrede van de LPF kiezer op veel thema’s betrekking had, was er een thema dat eruit sprong bij de bestudering van de literatuur: immigratieproblematiek. Huib Pellikaan, politicoloog verbonden aan de Universiteit in Leiden stelt dat de kritische houding die de LPF zich aanmat ten aanzien van de immigratieproblematiek, in sterke mate heeft bijgedragen aan het succes van de LPF. Maatschappelijke onvrede werd zo toegespitst op één thema dat de LPF succesvol wist uit te buiten.¹⁵ Hoewel onvrede voor Pellikaan een belangrijke factor is om het succes te van de LPF te verklaren, ziet hij ook een belangrijke rol weggelegd voor de politieke positionering van de LPF. Namelijk in het uiterst rechtse spectrum, voorbij de VVD, waardoor de partij kiezers aantrok die zich anders tot de VVD gewend hadden.¹⁶

¹³ W. van der Brug, ‘How the LPF Fuelled discontent: Empirical test of explanations of LPF support’ *Acta Politica* 38-1 (2003) 89-106 aldaar, 102.

¹⁴ P. Pennings en H. Keman, *The Dutch Parliamentary Elections of 2002: Fortuyn versus the establishment.*, (Amsterdam 2002) 16.

¹⁵ H. Pellikaan, ‘Partijen in een politieke ruimte’ *Jaarboek DNPP* (2004) 206-229 aldaar, 219.

¹⁶ Pellikaan, ‘Partijen in een politieke ruimte’, 219.

Een kritische houding ten aanzien van de immigratie problematiek speelt ook voor Ruud Koopmans, verbonden aan het Berlijns Instituut voor Sociologische Studies en Jasper Muis eveneens socioloog, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam een grote rol. Zij stellen dat een kritische houding jegens het immigratiebeleid van groot belang was voor het succes van Fortuyn.¹⁷ Daarnaast maken zij plausibel dat het succes van de LPF ook lag in het opvullen van een electoraal ‘gat’ aan de rechterzijde van de VVD.¹⁸ Daardoor kaapte de LPF een aanzienlijk deel van de achterban van partijen weg die zich ten aanzien van het immigratiedebat alleen in ‘politiek correcte’ termen uitlieten.¹⁹

Binnen de bovenstaande literatuur die uitgaat van onvrede als verklaring voor het succes van de LPF, blijft een groot aspect van het succes van de partij onderbelicht: namelijk het aspect van de persoonlijkheid van Fortuyn. Clemens van Herwaarden, onderzoeker aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, stelt dat het succes van de LPF en Fortuyn alleen begrepen kunnen worden in termen van charisma.²⁰ Herwaarden hecht in zijn beschouwing een groot belang aan de definitie die Max Weber (1864 – 1920) hiervan geeft. Door de stijl van Fortuyn te toetsen aan de kenmerken van leiderschap die Weber hanteert, komt Herwaarden tot de conclusie dat Fortuyn een charismatisch leider was.²¹ Herwaarden komt bovendien tot dezelfde conclusie als eerdergenoemde Van der Brug. Fortuyn creëerde een sfeer van crises, verkondigde dat hij de enige was die deze (door hem zelf benoemde) crises kon oplossen, waardoor een gedeelte van zijn kiezers hem zag als een charismatisch leider.²² Ook Joop Ellemers, emeritus hoogleraar empirische sociologie verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, onderschrijft deze theorie.²³

¹⁷ R. Koopmans en J. Muis, ‘The rise of right-wing populist Pim Fortuyn in The Netherlands: A discursive opportunity approach’ *European journal of political research* 48-5 (2009) 642-664 aldaar, 658.

¹⁸ Koopmans en Muis, ‘The rise of right-wing populist Pim Fortuyn in The Netherlands.’ 658.

¹⁹ *Ibidem*, 658.

²⁰ C. Herwaarden, *Fortuyn, Chaos en Charisma*, (Amsterdam 2005) 11.

²¹ Herwaarden, *Fortuyn, Chaos en charisma*, 11-41.

²² *Ibidem*, 28.

²³ J.E. Ellemers, ‘De revolte verklaard’ *Jaarboek DNPP* (2004) 252-266 aldaar, 259.

Jan Berting, emeritus hoogleraar sociologie aan de Erasmus Universiteit nuanceert het bovenstaand geschetste beeld enigszins. Hij stelt dat Fortuyn weliswaar alle kenmerken bezat van een charismatisch leider, maar dat de leiderschapsstijl van Fortuyn inspeelde op de al bestaande maatschappelijke en politieke onvrede.²⁴ Het succes kan derhalve verklaard worden als een wisselwerking van verschillende factoren, waar charisma er één van is.²⁵

Hans Dorussen, hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Essex, stelt evenals de bovenstaande auteur dat het succes van Fortuyn in grote mate bepaald werd door zijn persoonlijkheid.²⁶ Echter, stelt Dorussen dat het vermogen van Fortuyn om de LPF te distantiëren van extreem rechtse partijen van groot belang was voor het succes van de partij.²⁷ Door deze distantiëring bleef de LPF voor grote groepen gematigde kiezers aantrekkelijk. Leo d'Anjou, emeritus professor sociologie aan de Erasmus universiteit hecht eveneens een grote waarde aan het charisma van Fortuyn, maar stelt dat vooral de ontvankelijkheid voor het charisma van Fortuyn in de samenleving er aan heeft bijgedragen dat Fortuyn zijn persoonlijkheid succesvol kon inzetten.²⁸

Concluderend kan gesteld worden dat de literatuur die het succes van de LPF verklaart, opgedeeld kan worden in drie categorieën. In de eerste plaats zijn er publicaties met een sociologische insteek. Daarnaast zijn er in grote mate publicaties die het succes van de LPF proberen te verklaren in termen van maatschappelijke onvrede en tot slot zijn er publicaties die het succes van de LPF verklaren in termen van persoonlijkheid en charisma van diens partijleider Fortuyn. Opvallend is dat verreweg de meeste auteurs het erover eens zijn dat onvrede een bijzonder grote rol speelt bij de verklaring van het succes van de LPF. Andere oorzaken, zoals charisma en sociologische achtergrond van de LPF achterban blijken in veel mindere mate afdoende verklaring te geven voor het succes van de LPF.

²⁴ J. Berting, 'Vormen van leiderschap in populistische en fundamentalistische bewegingen: maatschappelijke veranderingen en politiek leiderschap' in D. Houtman ed., *Cultuur telt: sociologische opstellen voor L'eo d'Anjou* (Maastricht 2003) 23.

²⁵ Berting, 'Vormen van leiderschap in populistische bewegingen', 23.

²⁶ H. Dorussen, 'Pim Fortuyn and the far 'new' right in The Netherlands' *Representation* 40-2 (2004) 131-145 aldaar, 142.

²⁷ Dorussen, 'Pim Fortuyn and the far 'new' right in The Netherlands', 142.

²⁸ L. d'Anjou, *Narcisme, Populisme en Politiek: Zaken die de aandacht verdienen* (Rotterdam 2005) 13.

Met dit beschreven theoretische kader zal verder worden ingezoomd op de oorzaken die dagbladen en tijdschriften gaven voor het succes van de LPF. Dit resulteert in de volgende hoofdvraag: op welke wijze verklaren Nederlandse dagbladen en opinietijdschriften het succes van de LPF tussen maart en mei 2002? De moord op Fortuyn (6 mei 2002) zal door de afbakening van de onderzoeksvraag dus niet expliciet besproken worden. Omdat het zaak is ook een historisch perspectief te bieden op het succes van rechts-populistische partijen, zal in het eerste hoofdstuk worden ingegaan op de vraag welke verklaringen ten grondslag liggen aan het electorale succes van populistische partijen. Door bestudering van dit vraagstuk kan het succes van de LPF indien mogelijk gerelativeerd worden. Na bestudering van dit thema, zal worden aangevangen met het daadwerkelijke bronnenonderzoek.

De geselecteerde dagbladen en tijdschriften zullen door het verschillende karakter van de bronnen ieder in een afzonderlijk hoofdstuk besproken worden. Dagbladen zijn immers bringers van de actualiteit, waar opinietijdschriften duiders zijn van het nieuws. Centraal staat de vraag welke oorzaken de respectievelijke tijdschriften en dagbladen zien voor het succes van de LPF in de eerder afgebakende periode. Dit onderzoek zal afsluiten met een conclusie en aanbeveling voor toekomstig onderzoek.

Methode

Om het onderzoek naar de factoren die hebben bijgedragen aan het succes van de LPF in goede banen te leiden, is het noodzakelijk gebleken om verschillende bronnen te bestuderen. Deze bronnen hangen samen met de onderzoeksvraag en vallen uiteen in twee soorten. Enerzijds zijn er artikelen afkomstig uit verschillende Nederlandse dagbladen die een landelijke oplage hebben. Uit ieder dagblad zijn tussen maart en mei 2002 vijf artikelen geselecteerd die inhoudelijk het succes van de LPF behandelen en verklaren. Bij de selectie van de artikelen is uitgegaan van redactionele artikelen. Dat wil zeggen: artikelen die zijn opgesteld door de redactie van het betreffende dagblad en die een inhoudelijke visie bespreken. Ingezonden brieven, opinieartikelen en interviews met experts zijn buiten beschouwing gelaten, omdat zij niet het redactionele karakter van de krant vertegenwoordigen. Artikelen die slechts uit enkele regels tekst bestaan en dus van zeer feitelijke aard zijn, zijn eveneens weggelaten uit de selectie. Criterium om voor selectie in aanmerking te komen was dat de artikelen verklaringen moeten geven voor het succes van de LPF. Om een zo evenwichtig mogelijke verdeling na te streven van het bronmateriaal is gekozen voor vier dagbladen. Te weten; de Volkskrant, NRC Handelsblad, De Telegraaf en Trouw. In zijn totaliteit zijn twintig artikelen gebruikt om een antwoord te kunnen vinden op de deelvraag: welke verklaringen voor het succes van de LPF zien de dagbladen tussen maart en mei 2002?

Voor de beantwoording van de tweede deelvraag anderzijds is gebruik gemaakt van verschillende artikelen afkomstig uit de Nederlandse opiniebladen. Om een zo evenwichtig mogelijke verdeling na te streven, is bij de selectie van de tijdschriften eveneens gekozen voor vier titels. Te weten; HP/De Tijd, De Groene Amsterdammer, Elsevier en Vrij Nederland waaruit eveneens vijf artikelen geselecteerd zijn. In zijn totaliteit zijn bij de beantwoording van de deelvraag dus twintig artikelen geanalyseerd. Er zijn in zijn totaal, dus dagbladen en opinietijdschriften samen, 40 artikelen gebruikt. De selectie van de artikelen heeft op vergelijkbare wijze plaatsgevonden als bij de dagblad artikelen. Alleen artikelen van redactionele aard zijn opgenomen in de analyse, ingezonden brieven of artikelen die slechts enkele regels tekst bevatten zijn niet meegenomen.

Criterion om voor selectie in aanmerking te komen was dat de artikelen verklaringen moeten geven voor het succes van de LPF. Nederland kent ‘slechts’ drie wekelijks verschijnende opinetijdschriften, te weten Elsevier, Vrij Nederland en De Groene Amsterdammer. HP de Tijd verschijnt tegenwoordig maandelijks, maar was in 2002 een wekelijks verschijnend tijdschrift.

Uiteraard is het onmogelijk met deze relatief kleine selectie een compleet beeld te geven van de verslaggeving rondom het succes van de LPF. Dat stelt dit onderzoek zich ook niet ten doel. Het gaat erom een impressie te geven van de verschillende oorzaken die de geschreven pers gaf voor het succes van de LPF. Daarnaast moesten er gezien het aantal ter beschikking staande woorden en tijd voor deze scriptie keuzes gemaakt worden in de selectie en aantallen van het bronmateriaal.

Hoofdstuk 1: Succes in perspectief

Hoewel het nooit eerder voorgekomen was dat een politieke partij met 26 zetels de Tweede Kamer binnen kwam, was het niet de eerste populistische partij die electoraal succes boekte.²⁹ Eerder al had Nederland kennis gemaakt met de Boerenpartij (1963 - 1981) van Hendrik Koekoek (1912 - 1987), de Centrum Democraten (1984) van Hans Janmaat (1934 - 2002) en de Leefbaar Beweging (1999) opgericht door een consortium van personen waar Jan Nagel (1939) de bekendste van was. Alle partijen hadden gemeenschappelijk dat ze door het publiek als populistische partijen werden gezien. Door na te gaan welke factoren hebben bijgedragen aan het succes van bovengenoemde partijen, kan in de conclusie van dit onderzoek worden nagegaan of de factoren die het succes van de LPF verklaren aansluiten bij die van populistische partijen in het algemeen. Zo wordt inzicht verkregen over de uniciteit van het succes van de LPF. Derhalve gaat dit hoofdstuk in op de vraag: welke verklaringen liggen ten grondslag aan het electorale succes van populistische partijen?

Om een compleet beeld te kunnen schetsen van het succes van bovenstaande partijen, dient eerst duidelijk te worden wat precies verstaan wordt onder populistische partijen. Het begrip ‘populisme’ wordt immers vaak gehanteerd als verzamelbegrip voor allerhande partijen die zich niet laten plaatsen in een traditioneel ideologische verdeling van het politieke landschap. Het begrip populisme zoals dat in deze scriptie zal worden gehanteerd legt de nadruk op twee elementen. Enerzijds moet het populisme niet gezien worden als een vast omliggende politieke stroming, maar als een politieke stijl die zich aan verschillende omstandigheden kan aanpassen.³⁰ Anderzijds bestaat ‘het populisme’ uit een aantal elementen waarvan de nadruk ligt op vier aspecten. Ten eerste is er een voorkeur voor charismatisch leiderschap en een afkeer van het politiek establishment. Ten derde is er een grote rol weggelegd voor ‘het volk’, dat als niet corrupte bron van waarheid en oplossingen wordt gezien.³¹

²⁹ <http://www.parlement.com/id/vhnm7ijayr/tweede_kamerverkiezingen_2002_uitslag> (geraadpleegd te 03-06-2014)

³⁰ K. Vossen, ‘De andere jaren zestig. De opkomst van de boerenpartij (1963-1967)’, *DNPP* (2004) 245-266 aldaar 247.

³¹ M. Canovan, ‘Trust the people! Populism and the two faces of democracy’ *Political Studies* 47-1 (2002) 2-16, aldaar 3. Daarnaast onderschrijft M. Rooduijn de tegenstelling tussen volk en politiek in ‘Een spiraal van populisme? Populistische partijen en de politieke markt’ in A.E. Bronner ea. *Ontwikkelingen in het marktonderzoek* (Haarlem 2014) 145-157, aldaar 146-147. H. te Velde beschrijft de gevoelens van anti-establishment in *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 247.

Tenslotte stelt het populisme dat de wil van het volk niet langer in overeenstemming is met de koers die de politieke elite vaart. Die tegenstelling tussen het volk en de elite wordt als bedreigend ervaren. Populistische bewegingen willen derhalve de wil van het volk weer in overeenstemming brengen met het uit te voeren politieke beleid en hebben daarom een sterke voorkeur voor elementen van directe democratie.³² Het begrip ‘succes’ zal in deze scriptie gehanteerd worden als duidelijker voor de (nooit eerder) vertoonde winst van de LPF bij de Tweede Kamer verkiezing van 2002. Voor de Tweede Kamer verkiezingen wordt met succes het virtuele succes in de opiniepeilingen bedoeld, die stelselmatig een grote winst voor de LPF voorspelden.³³

Een van de eerste populistische partijen in Nederland die electoraal succes oogstte was de Boerenpartij opgericht door Hendrik ‘Boer’ Koekoek. De boerenpartij richtte zich vanaf haar oprichting voornamelijk tegen de gepercipieerde, onredelijke bemoeienis van de overheid met boerenbedrijven. De electorale achterban van de boerenpartij bestond voornamelijk uit personen met een agrarische achtergrond, maar wist ook veel stedelijke stemmers aan zich te binden.³⁴ Hoewel het politieke succes aanvankelijk uitbleef, wist de partij in 1963 drie zetels in de Tweede Kamer te veroveren.³⁵ De verklaring voor deze opmerkelijke electorale binding kan gevonden worden in het feit dat de problematiek van de boeren als symbool gezien werd voor een alsmatig bemoeizuchtiger wordende overheid.³⁶ Daarnaast appelleerde de boerenpartij sterk aan het gevoel dat de bestaande politieke elite de boel verkwaanseld had, waarvan recente voorbeelden in het verlies van Nederlands-Indië en het toenemende materialisme gevonden werden.³⁷ Hierdoor kan een stem op de Boerenpartij gezien worden als een symbolische stem tegen het establishment.

³² Y. Meny en Y. Surel, *Democracies and the populist challenge*, (Hampshire 2001) 23. Ook E. Laclau benadrukt het aspect van de wil van het volk in *Populism: What’s in a name?* In F. Panizza, *Populism and the mirror of democracy* (New York 2005) 32-49, aldaar 34.

³³ Voor uitwerking zie bijlage 1. De getoonde grafiek laat het grote aantal virtuele zetels zien voor de LPF in de periode juni 2001 tot mei 2002.

³⁴ Vossen, ‘De andere jaren zestig’, 253.

³⁵ A.S Bos en C.J.M Brand, ‘Debutanten op het binnenhof. Koekoek op de barricaden’, *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek* 18-3 (2008) 19.

³⁶ Vossen, ‘De andere jaren zestig’, 253.

³⁷ *Ibidem*, 253.

Tenslotte kan het succes van de Boerenpartij worden toegeschreven aan de populariteit van Hendrik Koekoek zelf. Zijn simpele politieke retorische stijl en niet Randstedelijke tongval maakten van hem een appellerende persoonlijkheid.³⁸

De Boerenpartij van Hendrik Koekoek is echter niet de enige populistische partij die Nederland gekend heeft. De Centrum Democraten, opgericht door Hans Janmaat, profileerde zich sterk door haar extreme standpunten op het gebied van immigratie en etnocentrisme, waarbij de Nederlandse culturele identiteit en de bedreigingen van buitenaf centraal stond.³⁹ Hoewel de partij aanvankelijk weinig electoraal succes boekte, bewerkstelligde het in 1994 toch een winst van twee zetels, waarmee het totaal aantal zetels in de Tweede Kamer op drie uitkwam. Daarmee was het de eerste politieke partij in Nederland die op basis van een anti-immigratie standpunt electoraal succes boekte.⁴⁰ De oorzaak van dit succes moet met name gezocht worden in het feit dat de Centrum Democraten als enige partij begin jaren '90 extreme standpunten omtrent immigratie prominent op haar partijprogramma zette en haar leider, Janmaat door de achterban gezien werd als een charismatisch leider met grote publieke bekendheid.⁴¹ Daarnaast speelde de partij in op heersende gevoelens van onbehagen bij de burger over de te grote afstand tussen de overheid en de burger.⁴² De Centrum Democraten vallen daarom het beste te classificeren als een protestpartij.⁴³

³⁸ Bos en Brand, 'Debutanten op het binnenhof. Koekoek op de barricaden', 19.

³⁹ A.P.M Lucardi en G. Voerman, 'Extreem rechts in Nederland. De Centrum Democraten en hun radicale rivalen', *Jaarboek DNPP* (1990) 22-27 aldaar, 27.

⁴⁰ W. van der Brug, M. Fennema, S van Heerden en S. L de Lange, '*Hoe heeft het immigratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?*' (Publicatie aan de afdeling Politicologie Universiteit van Amsterdam) 1-22 aldaar, 6.

⁴¹ A.P.M Lucardi, 'Politici in de periferie. Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politieke systeem', *Jaarboek DNPP* (1989) 126-134 aldaar, 134.

⁴² G. Irwin en J. van Holsteyn, 'De kloof tussen burger en bestuur' in J. van Holsteyn en C. Mudde, *Democratie in verval* (Leiden 2002) 33. Het appelleren aan gevoelens van onvrede wordt eveneens beschreven in A.S Bos en C.J.M Brand, 'Debutanten op het binnenhof. Beroepsontregelaar' *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek* 18-6/7 (2008) 7.

⁴³ *Ibidem*, 37.

Als laatste dient de opkomst van de Leefbaar Nederland beweging besproken te worden. Opgericht als lokale politieke partij aan het begin van de jaren '90, groeide zij uit tot een landelijke bekende politieke partij waar uiteindelijk ook Pim Fortuyn als partijleider aansluiting bij zou vinden.⁴⁴ Leefbaar Nederland wilde zich, ondanks een stevig anti-immigratie beleid, nadrukkelijk niet affiliëren met extreem rechts zoals de Centrum Democraten dat wel deden.⁴⁵ Leefbaar Nederland probeerde een synthese te vormen tussen linkse en rechtse programmapunten, maar viel het beste als 'links van het midden' te plaatsen.⁴⁶ Uitgangspunt voor LN vormde het gegeven dat de gevestigde politiek te veel met de rug naar de toekomst stond en dat LN de politiek kon opfrissen.⁴⁷ Het aanvankelijke succes van LN school hem voornamelijk in de ferme anti-establishment houding die het zichzelf aanmat. Volgens LN was er een Haagse regentenkliek ontstaan die alle politieke beslissingen nam. Meer directe democratie, minder ambtenaren en meer nadruk op de immigratieproblematiek waren standpunten die ervoor zorgden dat in korte tijd grote groepen kiezers zich verbonden aan Leefbaar Nederland.⁴⁸

Op basis van dit overzicht van populistische partijen in vogelvlucht kan geconcludeerd worden dat bovenstaande partijen een groot aantal kenmerken met elkaar gemeenschappelijk hebben. Alle kenmerken zich door hun kritische houding ten opzichte van het politieke establishment. Hoewel de historische omstandigheden veranderen, hebben van de drie besproken partijen, twee partijen een zeer kritische houding hebben ten aanzien van immigratieproblematiek. Alle partijen hechten daarnaast een zeer groot belang aan de oprechtheid van de kiezer, die in tegenstelling tot de Haagse elite wel claimden te weten hoe problemen dienden te worden opgelost. Daarmee vertonen de beschreven partijen niet alleen grote overeenkomsten met elkaar, ook vertonen zij grote overeenkomsten met de definitie die eerder in dit hoofdstuk gegeven is van typische populistische partijen.

⁴⁴ <http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy7/leefbaar_nederland> (geraadpleegd te 01-08-2014).

⁴⁵ Ph. van Praag, 'De LPF-Kiezer: Rechts, Cynisch of Modaal?' *Jaarboek DNPP* (2003) 96-116 aldaar, 99.

⁴⁶ P. Lucardi, 'Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland in Nederland en Vlaanderen', *Res Publica* (2010) 2 149-172, aldaar 164.

⁴⁷ Ph. van Praag, 'De LPF-Kiezer: Rechts, Cynisch of Modaal?' *Jaarboek DNPP* (2003) 96-116 aldaar, 99.

⁴⁸ Praag, 'De LPF-Kiezer', 101.

In de volgende hoofdstukken zal onderzocht worden welke verklaringen voor het electorale succes van de LPF dagbladen en opinietijdschriften gaven. Zo kan nagegaan worden in hoeverre de gegeven verklaringen uniek zijn voor de LPF.

Hoofdstuk 2: Succes verklaard in de Nederlandse dagbladen

Hoewel de eerder besproken politieke partijen een bescheiden electoraal succes boekten, viel hun succes in het niet bij de 26 Kamerzetels die werden binnengesleept door de LPF tijdens de Tweede Kamer verkiezingen van mei 2002.⁴⁹ De LPF was met dit grote zetelaantal de succesvolste politieke nieuwkomer sinds D66 het politieke bestel was binnen gekomen.⁵⁰ Niet alleen het succes van de LPF was opmerkelijk, ook het grote verlies van de gevestigde regeringspartijen trok de aandacht van de dagbladen. Het grote verlies van de regeringspartijen kwam echter niet geheel als een verrassing. Bij de gemeenteraadsverkiezingen eerder dat jaar, waar namens de Leefbaar partij, Leefbaar Rotterdam met partijleider Fortuyn meedeed aan de verkiezingen, kondigde het verlies zich al aan. In de tussenliggende periode zochten dagbladen koortsachtig naar een verklaring voor het succes van de inmiddels opgerichte LPF. Wat verklaarde het stormachtige succes van de LPF?

Opvallend is dat de bestudeerde dagbladen drie soorten verklaringen aanmerken voor het electorale succes van de LPF. Verklaringen die nauw verbonden zijn met gevoelens van onvrede, verklaringen die samenhangen rondom de persoonlijkheid en charisma van lijsttrekker Fortuyn en verklaringen die de politieke stijl van de LPF als verklaring zien voor het succes van Fortuyn.

De gevoelens van onvrede zijn echter het breedst vertegenwoordigd. Alle bestudeerde dagbladen geven in hun analyse aan dat de verklaring voor het succes van Fortuyn in grote mate veroorzaakt wordt door het beleid dat de gevestigde partijen acht jaar lang gevoerd hebben. De Telegraaf stelde een dag na het overlijden van Fortuyn al dat de sleutel van het succes van de LPF lag in het vermogen de ontevredenheid van de kiezer met het Paarse beleid te vertolken en om te zetten in beleid.⁵¹ Deze verklaring van succes ondersteund het dagblad met een TNS-NIPO peiling die een dag voor de verkiezing gehouden is. Daaruit blijkt volgens het dagblad dat maar liefst 93% van de kiezers die aangegeven heeft een stem uit te willen brengen op de LPF dat doet, omdat de huidige politieke partijen er een rotzooi van gemaakt hebben.⁵²

⁴⁹ <http://www.parlement.com/id/vhnnmt7ijayr/tweede_kamerverkiezingen_2002_uitslag> (geraadpleegd te 03-06-2014).

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ 'Erfenis' De Telegraaf (7 mei 2002).

⁵² 'LPF groeit ondanks dood van Fortuyn' De Telegraaf (14 mei 2002).

De Telegraaf typeert deze groep kiezers als ‘boze kiezers’.⁵³ Kiezers die uitgekeken zijn op het Haagse ‘ons kent ons’ bestel, dat verantwoordelijk gehouden wordt voor de gepercipieerde misère.⁵⁴

Ook het NRC Handelsblad stelde vast dat het succes van de LPF voornamelijk toe te schrijven viel aan de ontevredenheid die leefde bij de Nederlandse kiezer. Het dagblad stelde dat de kiezer genoeg had van zogenoemd ‘bisonkitgedrag’ dat tentoongespreid werd door de Haagse politiek.⁵⁵ Hiermee bedoelde de krant politici die ondanks aflatende prestaties toch op het pluche gehouden werden door collega-politici.⁵⁶ In een aanvullende analyse stelde het dagblad dat de Paarse kabinetten alle aantrekkingskracht op de kiezer verloren hadden door een gebrek aan politieke durf.⁵⁷ In plaats van knopen door te hakken, zouden de Paarse partijen liever conflicten uit de weg gaan, dan ze uit de weg te ruimen. Volgens de NRC constateerde Fortuyn dit probleem tijdig en hieraan zou hij zijn grote schare aanhangers aan te danken hebben.⁵⁸ Het dagblad merkte daarentegen ook op dat het succes van de LPF niet eenzijdig toe te schrijven viel aan diens constatering en exploitatie van maatschappelijke onvrede. Ook het onvermogen van de regeringspartijen deze onvrede tijdig te signaleren en het beleid bij te sturen, droeg bij aan het succes van de LPF.⁵⁹

⁵³ ‘Politiek raakt kiezers meer dan ooit’, De Telegraaf (16 mei 2002).

⁵⁴ ‘Het zakenkabinet van Pim Fortuyn’ De Telegraaf (18 mei 2002). De LPF refereerde daarnaast meerdere malen aan de ‘regentencultuur’ zoals het die beschouwde. Onder andere beschreven door H. te Velde tijdens zijn oratie voor het universitair bestuur Leiden ‘Regententaliteit. Hoe Nederlands is politiek in Nederland?’ (Oratie ter aanvaarding van het hoogleraarschap ‘Vaderlandse geschiedenis’ 2005) aldaar, 1.

⁵⁵ ‘Fortuynisme is ongrijpbaar... net als het Vlaams Blok... wat leidt tot gejeremieer’ NRC Handelsblad (29 maart 2002).

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ Paars was een regeringscoalitie van de ‘rode’ PvdA en de ‘blauwe’ VVD en D66. De drie partijen vormden tussen 1994 en 2002 de kabinetten Paars-I en II olv. Wim Kok.

⁵⁸ ‘Paars ooit een frisse wind, nu op de mestvaalt van de geschiedenis; Fortuyn ontmaskerde als eerste een kabinet dat conflicten wilde vermijden’ NRC Handelsblad (15 mei 2002).

⁵⁹ ‘Het likken der wonden’ NRC Handelsblad (24 mei 2002).

Hoewel dagblad Trouw eenzelfde accent van maatschappelijke onvrede vaststelt als verklaring van het succes van de LPF, positioneert de krant deze verklaring op een andere wijze als het NRC en De Telegraaf. Trouw stelt dat de Paarse partijen onvoldoende aandacht hadden voor de groeiende maatschappelijke ontevredenheid: 'Liever liet de overheid zich leiden door sociaaleconomische gegevens die wezen op een veilige en gezonde samenleving.'⁶⁰ Daarmee stelde de krant de 'kop in het zand' mentaliteit ter discussie die het beleid van de Paarse kabinetten had gekenmerkt. Het dagblad zocht de oorzaken voor het succes van de LPF echter niet alleen bij het handelen van de LPF zelf. Ook het handelen van andere partijen, met name dat van de PvdA, ziet de krant als verklaring voor het succes van de LPF. Vooral de persoonlijkheid van lijsttrekker Ad Melkert, die volgens de krant charisma mist om mensen te begeisteren, droeg bij aan het succes van de LPF. Mensen voelden zich simpelweg niet aangetrokken tot de voorman van de PvdA waardoor zij uitweken naar andere partijen.⁶¹

Ook dagblad de Volkskrant stelt dat de voornaamste oorzaak van het succes van de LPF te wijten is aan de onvrede die leefde in de Nederlandse maatschappij, die succesvol aangeboord werd door de LPF.⁶² Die onvrede zou volgens de krant voornamelijk worden veroorzaakt door de regenteske attitude van het landsbestuur enerzijds, en door een toenemende individualisering van de burger die liever zijn eigen problemen oploste dan de falende overheid in te schakelen anderzijds. Deze toenemende ontevredenheid maakte de kiezer vatbaar voor het gedachtegoed van de LPF.⁶³ De zucht naar een nieuwe politieke wind, leidde uiteindelijk tot een stem op de LPF.⁶⁴

⁶⁰ 'Wat Paars niet zag; Samenleving' Trouw (25 mei 2002).

⁶¹ 'PvdA ziet doemscenario op zich afkomen; Analyse; Top houdt er rekening mee dat Fortuyn de grootste wordt' Trouw (2 mei 2002).

⁶² 'Het is kort dag om Fortuyn nog van replek te dienen' de Volkskrant (8 maart 2002).

⁶³ 'Burger vindt overheid hinderlijk; Welvarende kiezer trekt zich steeds meer terug en lost zijn eigen zaakjes op' de Volkskrant (1 mei 2002).

⁶⁴ 'Burger snakt naar verandering' de Volkskrant (16 mei 2002).

Als oorzaak voor het succes van de LPF, hebben de verschillende dagbladen ook oog voor de appellerende stijl waarmee partijleider Fortuyn zijn ideeën kenbaar maakte aan het publiek. Fortuyns heldere stijl van communiceren wordt dan vooral afgezet tegen het ‘grijze’ technocratische jargon van de gevestigde politieke partijen. De wijze waarop Fortuyn erin slaagde moeilijke politieke thema’s begrijpelijk te maken voor grote groepen mensen, is volgens NRC Handelsblad een voorname secundaire verklaring voor het succes van de LPF.⁶⁵ Trouw en de Volkskrant signaleren eveneens eenzelfde factor in het succes van de LPF. Beide kranten stellen dat de gevestigde politiek er in onvoldoende mate in slaagde haar boodschap over te brengen aan de kiezer.⁶⁶ Dat wordt des te meer pijnlijk duidelijk als in de dagbladen het nieuws gebracht wordt dat VVD leider Dijkstal zijn boodschap in aanloop naar de verkiezingen meer in ‘jip-en-janneke taal’ moet brengen, omdat zijn boodschap niet overkomt.⁶⁷

Persoonlijkheid werd in tegenstelling tot de bovengenoemde oorzaken als een veel mindere verklaring gezien voor het electorale succes van de LPF, hoewel NRC Handelsblad stelde dat Fortuyn een politieke rebel was, die brak met alle spelregels.⁶⁸ Deze rebelsheid, gecombineerd met de soms excentrieke persoonlijkheid van Fortuyn, beschouwde de krant als ‘paarlen aan de kroon van zijn charisma’.⁶⁹ Ook De Telegraaf merkte diens mediagenieke verschijning op, waarmee Fortuyn zich onaantastbaar waande tegenover zijn tegenstanders.⁷⁰ Dagblad Trouw en de Volkskrant typeerden de persoonlijkheid van Fortuyn, in tegenstelling tot de overige bestudeerde dagbladen meer als polemisch, waarmee zij het karakter van Fortuyn weliswaar centraal plaatsten, maar in een veel negatievere context.⁷¹

⁶⁵ ‘Politiek leeft, de kiezer twijfelt; Onderzoek in dertig Nederlandse wijken’ NRC Handelsblad (4 mei 2002).

⁶⁶ ‘De ongekroonde mythe’ Trouw (13 mei 2002). Ook De Volkskrant onderschrijft dat een gebrek aan helderheid bij de gevestigde politieke partijen heeft bijgedragen aan het politieke succes van de LPF in ‘Politiek en populisme’ de Volkskrant (3 mei 2002).

⁶⁷ ‘Dijkstal: steun in ruil voor scherpere koers’ Trouw (18 maart 2002).

⁶⁸ ‘Van spelbreker tot ‘one of the boys’; Pim Fortuyn bleef geen buitenstaander (1948 – 2002)’ NRC Handelsblad (7 mei 2002).

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ ‘Fortuyns grote angst werd waarheid’ De Telegraaf (7 mei 2002).

⁷¹ ‘Hij liet niemand onberoerd; in memoriam’ Trouw (7 mei 2002). Ook de Volkskrant besteedt aandacht aan het veronderstelde charisma van Fortuyn in *Verbijstering na moord Fortuyn’ de Volkskrant* (7 mei 2002).

Hoofdstuk 3: Succes verklaard in Nederlandse opinietijdschriften

Het grote succes van de LPF ontging uiteraard ook de Nederlandse opiniebladen niet. Omdat opiniebladen, in tegenstelling tot dagbladen meer ruimte hebben voor achtergronden bij de actualiteit, laten zij een ietwat genuanceerder, eigenzinniger beeld zien van de factoren die hebben bijgedragen aan het succes van de LPF. Evenals de dagbladen concluderen de tijdschriften dat de voornaamste oorzaak van het succes van de LPF gevonden moet worden bij de onvrede die speelde in de Nederlandse samenleving. De opiniebladen laten in tegenstelling tot de dagbladen zien dat de geconstateerde onvrede uiteenvalt in twee categorieën. In de eerste plaats is er sprake van duidelijke anti-establishment gevoelens. Daarbij spelen er sterke gevoelens van ongenoegen rondom het immigratiebeleid van de Paarse kabinetten. Naast de gevoelens van onvrede constateren de tijdschriften dat ook de stijl van Fortuyn en de regeerwijze van Paars bij hebben gedragen tot het succes van de LPF.

Kliekvorming en vriendjespolitiek, zo typeert weekblad Elsevier de jaren waarin de Paarse partijen de scepter zwaaien. Volgens het weekblad heeft de kiezer genoeg van de corruptie en onverschilligheid van de heersende partijen.⁷² Jarenlang hebben de Paarse partijen baantjes onder elkaar verdeeld, terwijl ze doof en blind waren voor de ontwikkeling in het land. De gevoelde maatschappelijke onvrede ging dan ook langs de Paarse partijen heen.⁷³ Deze ontwikkelingen maakte dat de kiezer zich afwendde van de gevestigde partijen en haar vertrouwen zocht bij politieke nieuwkomers zoals de LPF.⁷⁴ Vrij Nederland stelt evenals Elsevier dat een stem op de LPF voortkwam uit onvrede, maar stelt ook dat de kiezer voornamelijk op de LPF gestemd had, omdat de LPF door kiezers ervaren werd als een alternatief voor de VVD en de PvdA die de afgelopen acht jaar de dienst hadden uitgemaakt.⁷⁵

⁷² S. Rozendaal, 'Veelkoppige onvrede', *Elsevier* (6 maart 2002) 34-37.

⁷³ P. Vermaas, 'Paars weg, politiek terug', *De groene Amsterdammer* (20 april 2002) 5.

⁷⁴ S. Wynia, 'De revolutie van Fortuyn', *Elsevier* (15 maart 2002) 9-13.

⁷⁵ T. Wallaart, M. van Weezel ea. 'De overwinning van het politieke midden', *Vrij Nederland* (18 mei 2002) 12-14. Daarnaast stelt De Groene Amsterdammer dat gevoelens van anti-establishment debet zijn aan het succes van de LPF in P. Vermaas, 'De terugkeer van de politiek', *De Groene Amsterdammer* (16 maart 2002) 9-11.

Daarnaast stelt Vrij Nederland dat het succes van de LPF voornamelijk school in het beeld dat Fortuyn schetste van de gevestigde partijen als ‘één pot nat’ die nooit verder gekeken hadden dan de Haagse ‘kaasstolp’ en daarom geen idee hadden van de werkelijkheid op straat. Een stem op de LPF was daarmee een stem tegen het corrupte, elitaire wereldje in Den-Haag.⁷⁶ Tot slot doet ook HP/De Tijd een duit in het zakje, door te stellen dat het Haagse establishment met een cultuur van pappen, nathouden en elkaar de hand boven het hoofd houden, nauwelijks was toegekomen aan echte oplossingen voor urgente problemen.⁷⁷ De weerzin van de kiezer tegen deze cultuur is volgens het dagblad een voorname factor voor het succes van de LPF.⁷⁸

Verreweg de meeste aandacht gaat echter uit naar de onvrede die leefde in de Nederlandse samenleving. Het beleid van Paars zou, met name rondom immigratie, schromelijk tekort geschoten hebben. Elsevier stelt dat het migratiedebat in Nederland een ‘gesmoord debat’ was en stelde dat Nederland een voorbeeld zou moeten nemen aan Duitsland, waar de kwestie wel bespreekbaar was. Daarnaast had Paars, zo stellen de tijdschriften, lange tijd de problemen met de multiculturele samenleving niet willen inzien, omdat het aan de kaak stellen van deze problemen als politiek incorrect bestempeld werd.⁷⁹ Personen die dat wel deden, werden al snel geassocieerd met Janmaat en daar wilde niemand zijn handen aan branden.⁸⁰ De Groene Amsterdammer stelde dat de kiezer de problemen rondom immigratie zo urgent vond, dat zij voornamelijk op de LPF stemden vanwege diens ferme stellingname rondom een immigratiestop.⁸¹ Als de Paarse partijen zich wel bezighielden met de problematiek rondom immigratie en asiel, schoof het de problemen vaak voor zich uit of verzong het oplossingen die nauwelijks zoden aan de dijk zetten. Het gebrek aan daadkracht van de Paarse kabinetten is zo de voornaamste oorzaak van het failliet van Paars en het succes van de LPF.⁸²

⁷⁶ P. De Rooy en I. De Haan, ‘Een nieuwe politieke cultuur’, *Vrij Nederland* (23 maart 2002) 26-27.

⁷⁷ ‘Het verdriet van Nederland’, *HP/De Tijd* (26 april 2002) 27-33.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ J. Niemöler, ‘De tweede moord op Fortuyn’, *HP/De Tijd* (17 mei 2002) 24-30. In het artikel ‘Het verdriet van Nederland’, *HP/De Tijd* (26 april 2002) 27-33. wordt de moreel moeilijke positie van het vreemdelingendebat in verhouding tot de Tweede Wereldoorlog besproken.

⁸⁰ S. Wypnia, ‘Gesmoord debat’, *Elsevier* (9 maart 2002) 26-27.

⁸¹ A. Brouwer, ‘Een sprong uit het niets’, *De Groene Amsterdammer* (30 maart 2002) 30-33.

⁸² S. Wypnia, ‘De onvermijdelijke ondergang van Paars-II’, *Elsevier* (20 april 2002) 12-16.

De gevoelde onvrede met deze kwesties door de kiezer, moest intentioneel door de politieke elite gevoeld worden.⁸³ Vrij Nederland stelde drie weken na de verkiezingen van mei 2002 in een analyse dat het allerbelangrijkste thema de immigratie geweest was. Nog meer dan de wachtlijsten in de zorg of de vertraging op het spoor heeft dat het lot van Paars bezegeld. Het ging er niet om dat de ideeën van de LPF geweldig waren, het ging erom dat ze uitgesproken werden. Dat in tegenstelling tot onder andere de PvdA die zich met holle frasen probeerde te weren tegen de verbale oorlogsretoriek van Fortuyn. De kiezer wilde een einde maken aan de politieke correctheid. De LPF appelleerde aan dat gevoel.⁸⁴

Evenals de bestudeerde dagbladen, hebben ook de opiniebladen oog voor de stijl van Fortuyn. Zij stellen dat de kloof tussen de politiek en burger voornamelijk tot uiting kwam in de wijze waarop traditionele partijen communiceerden met hun achterban. De taal die gevestigde partijen hanteerden was volgens de tijdschriften te intellectueel en doorspekt met Haags jargon. Deze 'beleidstaal' maakte het onmogelijk voor de lijsttrekkers op een begrijpelijk niveau te communiceren met de achterban, waardoor de gevoelsmatige kloof tussen de burger en de politiek als zeer groot ervaren werd. Volgens De Groene Amsterdammer beheerste Fortuyn daarentegen, ondanks zijn intellectuele achtergrond, de taal van het volk tot in de puntjes, waarmee hij gevoelsmatig dicht bij het volk stond dan welke lijsttrekker ook.⁸⁵ Fortuyn noemde man en paard zonder een blad voor zijn mond te nemen.⁸⁶

Ook Elsevier stelt dat de meest geloofwaardige reden voor het succes van de LPF lag in de aantrekkelijke stijl die lijsttrekker Fortuyn hanteerde: 'Zeker is ook dat Fortuyn, mede door zijn flamboyante stijl en zijn naar Nederlandse begrippen klare taal, veel mensen aansprak die het geloof in de politiek al kortere of langere tijd hadden verloren.'⁸⁷

⁸³ R. Zwaap, 'Rotterdämmerung (II)', *De Groene Amsterdammer* (30 maart 2002) 9-11.

⁸⁴ G. Van Westerloo, 'Melkert. De deconfiture van een lijsttrekker', *Vrij Nederland* (8 juni 2002) 32-35.

⁸⁵ P. Vermaas, 'De terugkeer van de politiek', *De Groene Amsterdammer* (16 maart 2002) 9-11. Ook in het artikel geschreven door J. van Casteren en P. Vermaas, 'Teveel een politicus' (23 maart 2002) 20-23. wordt het technocratische taalgebruik van de politieke elite aan de kaak gesteld.

⁸⁶ L. Bon en M. de Moor, 'Het humeur van Nederland', *HP/De Tijd* (31 mei 2002) 24-30.

⁸⁷ S. Wynia, 'Moord Fortuyn is aanslag op de democratie', *Elsevier* (11 mei 2002) 10-14.

HP/De Tijd heeft eveneens aandacht voor de bijzondere stijl van Fortuyn. Volgens het tijdschrift begreep Fortuyn als geen ander dat om Jan Modaal te bereiken, hij zijn boodschap op eenvoudige wijze kenbaar moest maken via het medium van het volk: de televisie.⁸⁸ Niet alleen zijn verbale uitlatingen zijn anders dan gebruikelijk, ook de manier van handelen en het uiterlijke voorkomen van Fortuyn dragen bij aan zijn succes. Volgens Vrij Nederland was Fortuyns vrije manier van handelen en spreken de sleutel tot zijn succes.⁸⁹

Wellicht de belangrijkste observatie die de opiniebladen maken in tegenstelling tot de dagbladen, is dat het failliet van de Paarse kabinetten niet pas aan het licht kwam met de komst van de LPF, maar diep in het regeerakkoord van Paars besloten lag. Fortuyn wist weliswaar op de juiste manier het failliet van Paars duidelijk te maken aan de kiezer, de werkelijke oorzaak van het succes van de LPF ligt bij de weeffouten van de Paarse coalitie zelf. De Groene Amsterdammer constateerde dat de regenteske houding die besloten lag in de regeerakkoorden van Paars, het ongenoegen van de kiezer heeft aangewakkerd. De in het regeerakkoord vastgelegde afspraken, zorgden ervoor dat individuele Kamerleden nauwelijks een persoonlijke afweging konden maken en altijd meestemden met de fractie. Zo kreeg de Tweede Kamer nauwelijks een vinger achter de kabinetsplannen en werd het dualistische stelsel waarin de Tweede Kamer het regeringsbeleid monitort vrijwel helemaal onschadelijk gemaakt.⁹⁰

Vrij Nederland heeft ook oog voor de mankementen die in de regeerakkoorden besloten lagen. Het tijdschrift tekent op dat er drie ontwikkelingen waren aan te merken die het failliet van Paars kenmerkten. In de eerste plaats het gebrek aan staatkundige vernieuwingen, met als speerpunt het stranden van het referendum waarin de burger zich kon uitspreken over wetsvoorstellen.⁹¹ Ten tweede, zo stelt het tijdschrift, had Paars een gebrek aan visie over de vormgeving van de liberaal-sociale synthese die de PvdA en de VVD vormden.⁹²

⁸⁸ 'Nederland en de geest van Pim', *HP/De Tijd* (17 mei 2002) 39-42.

⁸⁹ H.E. Botjes en S. Malko, 'Pims Magical Mystery Tour', *Vrij Nederland* (23 mei 2002) 23.

⁹⁰ R. Zwaap, 'Een bitter afscheid', *De Groene Amsterdammer* (20 april 2002) 8-9.

⁹¹ M. Van Weezel en M. Zonneveld, 'Paars en de angst voor de burger', *Vrij Nederland* (2 maart 2002) 44-47.

⁹² M. Van Weezel en M. Zonneveld, 'Heimwee naar Bolkestein', *Vrij Nederland* (16 maart 2002) 32-37.

Daarnaast verwijt het de Paarse kabinetten dat het de ‘feeling’ met het maatschappelijke middenveld kwijtraakte door diverse adviesorganen af te schaffen.⁹³ Ook HP/De Tijd schenkt aandacht aan het Paarse kabinetsbeleid in een artikel met de tendentieuze titel *‘Bijltjesdag’* waarin het vooral stelt dat de PvdA te laat inzag dat er hiaten in het beleid van Paars zaten. De geciteerde – enigszins hopeloos aandoende - (kandidaat) Kamerleden geven dat probleem allen ruitelijk toe na het forse verlies van hun politieke partij.⁹⁴

⁹³ M. Van Weezel en M. Zonneveld, ‘Verdwaald in het middenveld’ *Vrij Nederland* (9 maart 2002) 32-36.

⁹⁴ A. van der Horst en J. Niemöller, ‘Bang voor bijltjesdag’ *HP/De Tijd* (31 mei 2002) 35-38.

Conclusie

Alhoewel de verklaringen voor het succes van de LPF enigszins uiteenlopen, valt op dat er tussen de bestudeerde dagbladen en tijdschriften weinig inhoudelijke verschillen waar te nemen zijn. Door de bank genomen zien zij dezelfde zaken als oorzaak voor het succes van de LPF, alleen verschillen zij in de mate van nuance die aangebracht wordt. Een voor de hand liggende verklaring daarvoor is dat tijdschriften door hun minder frequente verschijning meer overzicht hebben op de materie en bovendien meer ruimte hebben om hun standpunt duidelijk te maken dan de dagbladen.

Dagbladen stellen dat het succes van de LPF voornamelijk verklaard wordt door drie zaken. In de eerste plaats hechten dagbladen een groot belang aan het begrip onvrede. De door de dagbladen geconstateerde onvrede is zeer uiteenlopend van snit, maar in de regel kenmerkt deze zich door gevoelens van anti-establishment en een groot ongenoegen met het immigratiebeleid. Naast gevoelens van onvrede hebben de dagbladen oog voor de door Fortuyn gehanteerde stijl. De vernieuwende en toegankelijke wijze van communiceren zien de dagbladen vooral in contrast met de stijl van de gevestigde partijen dat stijf en technocratisch aandoet. De toegankelijke wijze waarop Fortuyn communiceerde maakt dat vele mensen zich aangetrokken voelden tot het gedachtegoed van de LPF. Tot slot wordt een groot belang aan de persoonlijkheid van Fortuyn gehecht. Hoewel zij de persoonlijkheid van Fortuyn in mindere mate van belang achten, kennen zij wel degelijk waarde toe aan de wijze waarop Fortuyn zijn persoonlijkheid inzette voor politiek gewin.

De bestudeerde tijdschriften laten weliswaar een vergelijkbaar beeld zien, toch leggen zij het zwaartepunt anders. Zij erkennen dat onvrede onder het electoraat een grote rol gespeeld heeft, maar laten zien dat de geconstateerde onvrede bestaat uit twee zaken. Concreet valt de onvrede te wijten aan het beleid van de Paarse kabinetten rondom het immigratiebeleid, maar daarnaast constateren de tijdschriften dat de kiezer na acht jaar Paars de gehele politieke elite verantwoordelijk hield voor de ontstane situatie. De kiezer wilde dat de politieke elite de gevoelde onvrede zou voelen en stemde daarom op een politieke nieuwkomer: de LPF. De onvrede is dus onder te verdelen in gevoelens van anti-establishment en gevoelens van ongenoegen met het beleid.

Evenals de dagbladen hebben ook de tijdschriften aandacht voor de stijl en charisma van partijleider Fortuyn, waaraan zij beduidend meer aandacht besteden als de eerder genoemde dagbladen. De belangrijkste observatie die opinietijdschriften maken en de dagbladen niet maken, is dat het failliet van Paars al besloten lag in de regeerakkoorden. Fortuyn construeerde dit beeld niet alleen, de tijdschriften stellen dat er inderdaad weeffouten aanwezig waren die uiteindelijk wel tot gevolg moesten hebben dat de burger zich zou afkeren van Paars.

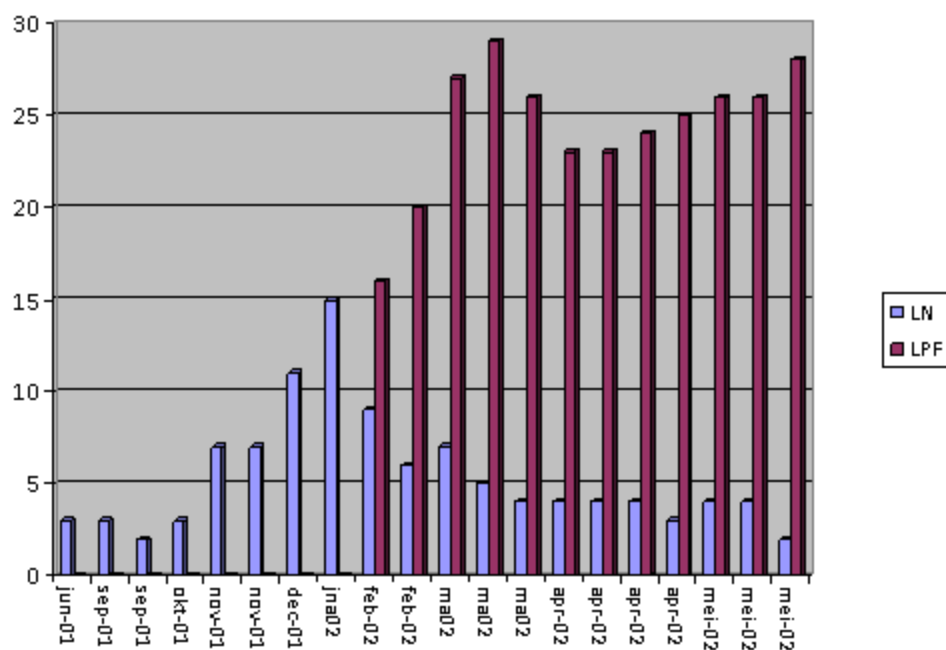
Wat betekenen deze genoemde factoren die het succes van Fortuyn moeten verklaren? In het eerste hoofdstuk zijn de algemene factoren besproken die het succes van populistische partijen verklaarden. Na bestudering van secundaire literatuur bleek dat populistische partijen vaak inspelen op gevoelens van anti-establishment, een voorkeur hebben voor charismatisch leiderschap en daarnaast stellen dat de wil van het volk niet langer in overeenstemming is met het beleid dat de politieke elite uitvoert. Als we de factoren die volgens de dagbladen en tijdschriften het succes van de LPF moeten verklaren afzetten tegen de factoren die bijdragen aan het succes van populistische partijen, dan valt op dat deze twee grote overeenkomsten met elkaar vertonen. Gevoelens van anti-establishment waar de LPF op inspeelde worden door alle bestudeerde bronnen als verklaringsfactor gezien voor het succes, datzelfde geldt voor het charisma en de persoonlijkheid van Fortuyn. De wil van het volk die niet langer in overeenstemming is met het door de Haagse politieke elite gevoerde beleid, komt vooral tot uitdrukking in het gevoel bij de kiezer dat 'Den Haag' het sentiment van ongenoegen maar eens voelen moet. Hoewel deze elementen in overeenstemming zijn met de in hoofdstuk één gegeven verklaringen die het succes van populistische partijen moeten duiden, worden andere verklaringen van succes niet genoemd. Zoals in het eerste hoofdstuk al gesteld is, heeft 'het populisme' geen vaste gedaante en kan het zich aanpassen aan de omstandigheden.

Het succes van de LPF is door deze vergelijking in een ander daglicht komen te staan. De factoren die het succes van Fortuyn moeten verklaren en door de bestudeerde bronnen worden geconstateerd, vertonen immers grote overeenkomst met die van populistische groeperingen in het algemeen en in zekere mate ook met de andere beschreven politieke partijen zoals de Centrum Democraten, de Boerenpartij en tot slot Leefbaar Nederland. De LPF mag dan weliswaar uniek zijn in de grootte van haar succes, de pilaren waarop het dat succes grondvestte zijn dat geenszins.

Daarnaast is het contrast in diversiteit tussen de bestudeerde wetenschappelijke literatuur en de contemporaine literatuur opvallend. De contemporaine literatuur belicht het succes van de LPF van diverse kanten, waar de wetenschappelijke literatuur een voorkeur lijkt te hebben voor het verklaren van het succes vanuit één richting. Het is of het charisma, of de onvrede, of een bepaalde sociale groep die verantwoordelijk is voor het succes van de LPF. Mijns inziens zou een interdisciplinaire kijk op het succes van Fortuyn kunnen leiden tot interessante inzichten. Tot die tijd zal met de conclusie moeten worden volstaan dat het succes van de LPF weliswaar uniek is, maar de pilaren waarop het dat grondvestte geenszins appelleren aan deze uniciteit.

Bijlage: 1

Het gepeilde zetelverloop van de LPF zoals gepeild door TNS-NIPO in de periode juni 2001 tot mei 2002.⁹⁵

⁹⁵ J. van Holsteyn, 'Pim in de peiling. Gepeilde zetels LN en LPF' (Montesquieu Instituut. Van wetenschap naar samenleving) Zoals aangetroffen op:
<http://www.montesquieu-instituut.nl/id/viyqfe2sruv6/pim_in_de_peiling.> (Geraadpleegd op 03-08-2014)

Literatuurlijst en bronvermelding

Wetenschappelijke literatuur

- Bélanger E. en K. Aarts, *Issues, Discontent, and Third-Party Voting: The case of The Netherlands* (Rotterdam 2004).
- Bronner A.E. ea. *Ontwikkelingen in het marktonderzoek* (Haarlem 2014)
- d'Anjou L., *Narcisme, Populisme en Politiek: Zaken die de aandacht verdienen*' (Rotterdam 2005).
- Herwaarden C., *Fortuyn, Chaos en Charisma*, (Amsterdam 2005) 11.
- Holsteyn J. van en C. Mudde, *Democratie in verval* (Leiden 2002).
- Houtman D. ed., *Cultuur telt: sociologische opstellen voor L'eo d'Anjou* (Maastricht 2003).
- Meny Y. en Y. Surel, *Democracies and the populist challenge*, (Hampshire 2001).
- Noort W. van en R. Wiche, *Nederland als voorbeeldige natie* (Hilversum 2006).
- Norris J.P, *Radical right: Voters and Parties in the regulated market* (Cambridge 2005).
- Panizza F., *Populism and the mirror of democracy*, (New York 2005).
- Pennings P. en H. Keman, *'The Dutch Parliamentary Elections of 2002: Fortuyn versus the establishment.'*, (Amsterdam 2002).
- Velde H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).

Wetenschappelijke tijdschrift artikelen

- Achterberg P.H.J., 'Op weg naar een nieuwe politieke cultuur: klassen en stemgedrag in laatmoderne samenlevingen' *Sociologie 1* (2005)1-22.
- Belanger E. en K. Aarts, 'Explaining the rise of the LPF: Issues, discontent, and the 2002 Dutch Elections' *Acta Politica* 41-1 (2006) 4-20.
- Bos A.S en C.J.M Brand, 'Debutanten op het binnenhof. Beroepsontregelaar' *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek* 18-6/7 (2008).
- Bos A.S en C.J.M Brand, 'Debutanten op het binnenhof. Koekoek op de barricaden', *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek* 18-3 (2008).
- Brug W. van der, 'How the LPF Fuelled discontent: Empirical test of explanations of LPF support' *Acta Politica* 38-1 (2003) 89-106.
- Canovan M., 'Trust the people! Populism and the two faces of democracy' *Political Studies* 47-1 (2002) 2-16.
- Derks A., 'Populisme en de ambivalentie van het egalitarisme. Hoe rijmen sociaal zwakkeren een rechtse partijvoorkeur met hun sociaal economische attitudes?' *Res Publica* 4 (2005) 527-552.
- Dorussen H., 'Pim Fortuyn and the far 'new' right in The Netherlands' *Representation* 40-2 (2004) 131-145.
- Ellemers J.E., 'De revolte verklaard' *Jaarboek DNPP* (2004) 252-266.
- Galen A.I van en J.J.M van Holsteyn, 'A new kid on the block: Pim Fortuyn and the Dutch parliamentary election of may 2002' *British Elections & Parties Review* 13-1 (2003) 29-46.
- Koopmans R. en J. Muis, 'The rise of right-wing populist Pim Fortuyn in The Netherlands: A discursive opportunity approach' *European journal of political research* 48-5 (2009) 642-664.
- Lucardi A.P.M en G. Voerman, 'Extreem rechts in Nederland. De Centrum Democraten en hun radicale rivalen', *Jaarboek DNPP* (1990) 22-27.
- Lucardi A.P.M, 'Politici in de periferie. Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politieke systeem', *Jaarboek DNPP* (1989) 126-134.

- Lucardi P., 'Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland in Nederland en Vlaanderen', *Res Publica* (2010) 2 149-172.
- Pakes F., 'The politics of discontent: 'The emerge of a new criminal justice discourse in The Netherlands' *The Howard Journal* 43-3 (2004) 284-298.
- Pellikaan H., 'Partijen in een politieke ruimte' *Jaarboek DNPP* (2004) 206-229.
- Praag Ph. van, 'De LPF-Kiezer: Rechts, Cynisch of Modaal?' *Jaarboek DNPP* (2003) 96-116.
- Vossen K., 'De andere jaren zestig. De opkomst van de boerenpartij (1963-1967)', *DNPP* (2004) 245-266.

Niet gepubliceerde bronnen

- Brug W. van der, M. Fennema, S van Heerden en S. L de Lange, '*Hoe heeft het immigratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?*' (Publicatie aan de afdeling Politicologie Universiteit van Amsterdam) 1-22.
- Lange S.L. de, M. Rooduijn en W. van der Brug, '*I can't get no satisfaction; Populist Voting and Political Satisfaction in Western Europe*' (Ingezonden paper IPSA XXII World Congress of Political science 'Varieties of contemporary populism', Madrid) 1-30.
- Velde H. te, '*Regentenmentaliteit. Hoe Nederlands is politiek in Nederland?*' (Oratie ter aanvaarding van het hoogleraarschap 'Vaderlandse geschiedenis' aan de Universiteit Leiden 2005).
- J. van Holsteyn, 'Pim in de peiling. Gepeilde zetels LN en LPF' (Montesquieu Instituut. Van wetenschap naar samenleving) Zoals aangetroffen op:
<http://www.montesquieu-instituut.nl/id/viyqfe2sruv6/pim_in_de_peiling>

Overheidsrapporten

- *De Nederlandse economie 2002 - Persartikel*. Centraal Bureau voor de Statistiek (Den Haag 2003).

Geraadpleegde dagbladen

De Volkskrant

- *'Burger vindt overheid hinderlijk; Welvarende kiezer trekt zich steeds meer terug en lost zijn eigen zaakjes op'* (1 mei 2002).
- *'Het is kort dag om Fortuyn nog van repliek te dienen'* (8 maart 2002).
- *'Politiek en populisme'* (3 mei 2002).
- *'Verbijstering na moord Fortuyn'* (7 mei 2002).
- *'Burger snakt naar verandering'* (16 mei 2002).

Trouw

- *'PvdA ziet doemscenario op zich afkomen; Analyse; Top houdt er rekening mee dat Fortuyn de grootste wordt'* (2 mei 2002).
- *'Dijkstal: steun in ruil voor scherpere koers'* (18 maart 2002).
- *'Hij liet niemand onberoerd; in memoriam'* (7 mei 2002).
- *'De ongekroonde mythe'* (13 mei 2002).
- *'Wat Paars niet zag'* (25 mei 2002).

De Telegraaf

- *'Fortuyns grote angst werd waarheid'* (7 mei 2002).
- *'Erfenis'* (7 mei 2002).
- *'LPF groeit ondanks dood van Fortuyn'* (14 mei 2002).
- *'Politiek raakt kiezers meer dan ooit'* (16 mei 2002).
- *'Het zakenkabinet van Pim Fortuyn'* (18 mei 2002).

NRC Handelsblad

- ‘*Fortuynisme is ongrijpbaar... net als Vlaams Blok... wat leidt tot gejeremieer*’ (29 maart 2002).
- ‘*Het likken der wonden*’ (24 mei 2002).
- ‘*Paars ooit een frisse wind, nu op de mestvaalt van de geschiedenis; Fortuyn ontmaskerde als eerste een kabinet dat conflicten wilde vermijden*’ (15 mei 2002).
- ‘*Politiek leeft, de kiezer twijfelt; Onderzoek in dertig Nederlandse wijken*’ (4 mei 2002).
- ‘*Van spelbreker tot ‘one of the boys’; Pim Fortuyn bleef geen buitenstaander (1948 – 2002)*’ (7 mei 2002).

Geraadpleegde tijdschriften

Vrij Nederland

De artikelen geschreven door M. van Weezel en M. Zonneveld behoren toe aan een driedelige reeks. Derhalve zijn er bij de analyse van Vrij Nederland meer artikelen gebruikt.

- Wallaart T., M. van Weezel ea. ‘De overwinning van het politieke midden’ (18 mei 2002) 12-14.
- Westerloo G. Van, ‘Melkert. De deconfiture van een lijsttrekker’ (8 juni 2002) 32-35.
- Weezel M. Van en M. Zonneveld, ‘Paars en de angst voor de burger’ (2 maart 2002) 44-47.
- Weezel M. Van en M. Zonneveld, ‘Verdwaald in het middenveld’ (9 maart 2002) 32-36.
- Weezel M. Van en M. Zonneveld, ‘Heimwee naar Bolkestein’, *Vrij Nederland* (16 maart 2002) 32-37.
- Botjes H.E. en S. Malko, ‘Pims Magical Mystery Tour’ (23 mei 2002) 23.
- Rooy P. De en I. De Haan, ‘Een nieuwe politieke cultuur’ (23 maart 2002) 26-27.

HP/ De Tijd

- ‘Het verdriet van Nederland’ (26 april 2002) 27-33.
- ‘De tweede moord op Fortuyn’ (17 mei 2002) 24-30
- ‘Nederland en de geest van Pim’ (17 mei 2002) 39-42.
- ‘Bang voor bijltjesdag’ (31 mei 2002) 35-38.
- ‘Het humeur van Nederland’ (31 mei 2002) 24-30.

Elsevier

- Rozendaal S., ‘Veelkoppige onvrede’ (6 maart 2002) 34-37.
- Wynia S., ‘Gesmoord debat’ (9 maart 2002) 26-27.
- Wynia S., ‘De revolutie van Fortuyn’ (15 maart 2002) 9-13.
- Wynia S., ‘Moord Fortuyn is aanslag op de democratie’ (11 mei 2002) 10-14.
- Wynia S., ‘De onvermijdelijke ondergang van Paars-II’ (20 april 2002) 12-16.

De Groene Amsterdammer

- Vermaas P., ‘De terugkeer van de politiek’ (16 maart 2002) 9-11.
- Brouwer A., ‘Een sprong uit het niets’ (30 maart 2002) 30-33.
- Zwaap R., ‘Rotterdämmerung (II)’ (30 maart 2002) 9-11.
- Vermaas P., ‘Paars weg, politiek terug’ (20 april 2002) 5.
- Casteren J. van en P. Vermaas, ‘Teveel een politicus’ (23 maart 2002) 20-23.

Geraadpleegde webpagina's

- < <http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Kopspijkers>> (geraadpleegd op 01-08-2014).
- <http://www.parlement.com/id/vhnmmt7ijayr/tweede_kamerverkiezingen_2002_uitslag> (geraadpleegd te 03-06-2014).
- <http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy7/leefbaar_nederland> (geraadpleegd op 01-08-2014).

